

UOT: 94:271.2

Ağca BAXŞALIYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, doktorant
agco44@mail.ru

Orta əsrlərdə Dağıstan-Şirvan əlaqələri

Dagestani-Shirvan relations in the Middle Ages

Дагестанско-Ширванские отношения в средние века

Xülasə: XX əsrin sonlarında SSRI-nin dağılması ilə keçmiş müttəfiq respublikalar arasında torpaq iddiaları zəminində bir sıra münaqişə və müharibələr baş verdi. Siyasi sahədə yaranmış bu gərginlik dünyanın etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrindən biri olan Qafqaz ərazisində tarixən mövcud olmuş millətlərərsə münasibətlərə yeni baxış və təhlili zəruri edir. Təqdim olunan məqalədə tarixi mənbələr əsasında orta əsrlərdə Dağıstan ilə Şirvan arasında mövcud olmuş çoxşaxəli münasibətlərin təhlilinə cəhd edilir. Problemin təhlili zamanı siyasi sabilliyin iqtisadi-ticarəti əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərməsi fərziyyəsi əsas götürüldü. Mənbələrdə əks olunan məlumatlar müqayisəli təhlil əsasında təqdim edilir.

Açar sözlər: Şirvan arxitekturası, ticari əlaqələr, etnik struktur, dağlı xalqlar, iqtisadi əməkdaşlıq.

Abstract: Collapse of the Soviet Union caused several interethnic conflicts due to the disputed territories. Political tension and instability that became inseparable attribute of our days turn interethnic relations one of the crucial questions for the Caucasus region where a dozen of nations inhabited. The aim of this article is to examine Dagestan-Shirvan relations during Middle Ages. Primary sources of different origins are main information for analyzing the problem. Comparative method used for researching the role of political stability for creation favorable economic cooperation.

Keywords: Shirvan architecture, trade relations, ethnic structure, Mountain peoples, economic cooperation.

Резюме: Развал Советского Союза привел межэтническим конфликтам, вызванными территориальными притязаниями народов друг другу. Политическая напряженность делает необходимым пересмотр и анализ межэтнических отношений в одной из многонациональной

части мира, на Кавказе. В данной статье на основе первичных источников анализируется Дагестано-Ширванские отношения периода средневековья. На основе анализа берется гипотеза, что политическая стабильность благоприятно влияет на развитие торгово-экономических отношений.

Ключевые слова: Ширванская архитектура, торговые отношения, этническая структура, Горные народы, экономическое сотрудничество.

XX əsrin sonlarında SSRI-nin dağılması ilə keçmiş müttəfiq respublikalar arasında torpaq iddiaları zəminində bir sıra münaqişə və müharibələr baş verdi. Siyasi sahədə yaranmış bu gərginlik dünyanın etnik cəhətdən rəngarəng bölgələrindən biri olan Qafqaz ərazisində tarixən mövcud olmuş millətlərərsə münasibətlərə yeni baxış və təhlili zəruri edir. Bu baxımdan Azərbaycanın şimal qonşusu Rusiya Federasiyasının subyekti olan Dağıstan Respublikası ilə Azərbaycan arasında münasibətlər tarixi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2007-ci ilin aprelində Dağıstan Respublikasının prezidenti Muxu Əliyevin Bakıya rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan və Dağıstan münasibətlərindən bəhs edən Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Dağıstanın Azərbaycanın ürəyində xüsusi yerə malik olduğunu vurğulamışdı [4, s.143]. Həqiqətən də Azərbaycan ilə Dağıstan arasında əlaqələrin tarixi kökləri olduqca qədimlərə gedir. Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk dövlət qurumlarından olan Qafqaz Albaniyasının şimal sərhədləri tədqiqatçıların fikrincə Sulak çayının arxasına qədər uzanaraq müasir Dağıstan ərazisinin mühüm hissəsini əhatə edirdi. Antik dövrün tanınmış coğrafişünas alimi Strabon haqlı olaraq albanlarla şimal-şərqi Qafqaz düzənliyində məskunlaşmış sarmatlar arasındakı sərhədi Qafqazın şimal-şərq qollarında axtarırdı [9, s.133]. Bu isə Dağıstanın dağlıq ərazisinin böyük hissəsinin Qafqaz Albaniyasının tərkibində olması demək idi. Strabonun bu məlumatını antik dövrün bir sıra mənbələri, xüsusilə də Roma müəllifləri Plini, Plutarx, Tasit də təsdiqləyirdi [9, s.491-492]. Ptolemeyin yazdığına görə Albaniya şimalda Sarmatiya, qərbdən İberiya, cənubdan Böyük Ərmaniya, şərqdən isə Girkan dənizi ilə həmsərhəd idi. Antik dövr müəlliflərinin məlumatlarına görə Albaniya əhalisi "mötədil döyüşkən və əsasən köçəri həyat tərzi keçirən tayfalarından ibarət" idi [10, s.153]. Dağıstanın böyük hissəsinin tarixi Azərbaycan torpaqları ilə bir dövlət altında birləşməsi, Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış xalqların diil, din, mədəni və mənəvi yaxınlığı dağlı xalqlarla Azərbaycan türklərinin sosial birliyinin formalaşmasına təkan verən ən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Qafqaz Albaniyasının etnik tərkibinə toxunan həm qədim dövrlün alimləri, həm də müasir tədqiqatçılar onun kifayət qədər rəngarəngliyi və müxtəlifliyini qeyd edirlər. Strabon lupenilərin, gel, leq və dyadurların, Plini isə Xəzəryanı ərazidəki düzənlərdə məskunlaşmış udinlər/utilərlə qaynayıb-qarıymış aorsların adını çəkir [14, s.302]. Eramızın I əsrinin ortalarından müəlliflər mənbələrdə sarmatlar kimi qeyd olunan alan tayfalarının adlarını çəkir, onların Cənubi Qafqazın cənub sərhədlərində dağdıcı yürüşlər təşkil etdiklərini yazırdılar. Elə həmin əsrdən başlayaraq qədim müəlliflər müasir Dağıstan və Azərbaycanın sahiləni ərazilərində peyda olmuş, mənbələrdə massaget/masutlar kimi qeyd olunan irandilli köçəri tayfaların adlarını çəkir. Bizim eramın I əsrinin sonu-II əsrin əvvəllərində Dağıstan və Azərbaycan ərazisinə ayrı-ayrı hun tayfalarının basqınları başlayır [8, s.238]. Türk dilli tayfaların bu ərazilərə hücumu və məskunlaşması digər tayfaların, xüsusilə də alanların yaşadıkları arealdan sıxışdırılması və müxtəlif tayfaların yerdəyişməsi ilə müşayiət olunmuşdu. Antik müəlliflərin verdiyi məlumatlar Dağıstan və Azərbaycan ərazisinin qədim zamanlardan Qafqaz, iran və türkdilli tayfaların vətəni olduğuna, bu üç sivilizasiyanın nümayəndələri arasında zamanla siyasi qarşıdurma və çəkişmələrin olmasına rəğmən qonşuluq və sıx əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdığına dəlalət edir.

Eramızın III əsrindən başlanan Sasani işğalları, b.e.ə. III əsrdə Şimali Çin və Monqolustan ərazisində formalaşmış güclü hun ittifaqının eramızın əvvəllərindən Şərqi Avropa və Şimali Qafqaz istiqamətində irəliləməsi və eramızın IV əsrindən aktivləşən xalqların böyük köçü Dağıstan və Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış xalqların bir tərəfdən işğalçı və təcavüzkarlara qarşı mübarizədə qüvvələrinin birləşdirilməsinə, digər tərəfdən də vahid siyasi idarə sistemi altına düşərək ümumi sosial-siyasi dəyərlərinin formalaşmasına təkan verdi. İlk zərbələri ilə qot tayfaları ittifaqını darmadağın edən hunlar Dağıstan və Cənubi Qafqaz ərazilərindən keçərək Ön Asiya ərazisinə qədər dağdıcı yürüşlər təşkil edirlər. Hunların dövrün iki böyük imperiyası, Sasani və Roma imperiyaları ilə müharibəsi Dağıstan və Azərbaycan ərazisində ağır nəticələrə, iqtisadi dağıntılıq və siyasi pərakəndəliyə səbəb oldu. Eramızın IV əsridə farsların güclü müqaviməti nəticəsində hunlar Abşeron yarımadasından geri qayıdaraq Dağıstan vasitəsilə Şimali Qafqaza döndülər. Bu istila və hücumlar, işğalçı yürüşlər həm Dağıstan, həm də Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış tayfaların həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Qafqazdilli tayfalar aktiv siyasi həyatdan uzaqlaşdırıldı, türk və fars dilli tayfa və dövlətlər Qafqazın hər iki tərəfində söz sahibinə çevrildi. Dağıstanın müasir Mahaçqala şəhəri ilə Ulu-çay arasındakı ərazisi "Hunlar ölkəsi", bu ərazidə məskunlaşmış insanlar isə hunlar adlandırılmağa başladı [6, s. 61]. Dağıstanın Xəzəryanı ərazisində məskunlaşmış türkdilli

hunlar Dağıstan və Cənubi Qafqazın siyasi həyatında aktiv şəkildə iştirak edir, Qafqaz Albaniyasına aramsız yürüşlər edirdilər.

Türkdilli tayfaların qəti şəkildə Qafqazın hər iki tərəfində möhkəmlənməsi V əsrdə tarixə "bulqar" adı ilə daxil olmuş çoxsaylı türk tayfa ittifaqının formalaşması ilə əlaqələndirilir. VI əsr müəllifi, Suriyalı Zaxari Ritor Dağıstan və Xəzər darvasıların arxasında yaşayan tayfaları, "bulqarları", "utıqur" və "kutriqurlar"ı təsvir edərkən onların "öz dilləri olan, bütəparast", "çadırlarda yaşayan, ...ət və balıqla qidalanan, ...silahı olan" xalq kimi təsvir etmişdi [12, s. 165]. Türkdilli xalqların ən güclü dövlət qurumlarından olan Qərbi Türk xaqanlığının başçısı İstəmi xaqanın Sasani imperiyası ilə sülh müqaviləsindən sonra alanlarla ittifaqa girmiş digər türk dövləti Avar xaqanlığına qarşı apardığı müharibə Şimali Qafqazın bütövlükdə türk dövlətinin hakimiyyəti altına düşməsi ilə nəticələndi. Bununla da qüdrətli türk dövləti Bosfor tərəfdən Şərqi Roma imperiyasının sərhədlərinə yaxınlaşdı.

Siyasi səhnədə baş verən proseslər Dağıstan və Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış tayfaların ictimai həyatına, dini-etik görüşlərinə də ciddi təsir göstərmişdi. Eramızın V-VI əsrlərində baş vermiş "demoqrafik partlayış", tayfaların çoxsaylı yerdəyişməsi, köçəri maldar tayfalarının sürətli outhaqlaşması istehsal münasibətlərinin inkişafına, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlərin yaranmasına, ticarətin canlanmasına təkan verdi. Ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə bu dövrdə Dağıstanın cənub torpaqlarının da daxil olduğu Qafqaz Albaniyasının dənizyanı düzənliklərində türklərin Maskut, Dərbənd, Tabasaran, Sərir, Lakz kimi şəhərləri mövcud idi. Bu yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqi Dağıstanla Cənubi Qafqazın sıx və çoxşəxəlİ iqtisadi-ticarİ əlaqələrindən xəbər verir. Tədqiq edilən coğrafi arealda qədim zamanlardan erkən orta əsrlərə qədər davam etmiş dövrün kəsiyində insanların dini baxışlarında da ciddi dəyişikliklər baş vermiş, bu ərazidə məskunlaşmış icmalar çoxallahlıq və bütperəstlikdən təkaləhlığa, zərdüşlük, yəhudilik və xristianlığa doğru mərhələli inkişaf yolu keçmişdilər. Şimal-Şərqi Qafqazda xristianlığın mərkəzi Dərbənd idi. Alban xristian kilsəsinin başçısının iqamətgahı əvvəllər Çolada yerləşmiş, sonra isə Partava (Bərdə) köçürülmüşdü. Təqribən V-VI əsrlərdə xristianlığı hunlar arasında da yaymaq üçün bir neçə cəhd olmuş, lakin xristian missionerlər bu səhədə böyük uğur əldə edə bilməmişdilər.

VII əsrdən başlayaraq Dağıstan və Qafqaz Albaniyası tarixində üç yüz ildən çox zaman çərçivəsində bu ərazilərin əsas siyasi qüvvəsinə çevriləcək, ilk vaxtlar Dağıstanın dənizyanı əraziləri və Ön Qafqazın şərqi hissəsini təşkil etmiş Xəzər xaqanlığı mühüm rol oynamağa başlayır. Etnik cəhətdən sabir-bulqarlarla qohum olan xəzərlərin dili qərbi türk dil qrupuna aid idi. Xəzər xaqanlığı ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar xəzərlərin geniş ti-

carı əlaqələrindən, sənətkarlıq və oturaq təsərrüfat sahələrinin inkişafından xəbər verir. Özünlü Türk xaqanlığının varisi hesab edən Xəzər xaqanlığının mərkəzi şəhərləri, Bələncər, Səməndər, İdil təkcə siyasi deyil, eyni zamanda sənətkarlıq-ticarət mərkəzləri sayılırdı. Səməndər xüsusilə əlverişli mövqedə yerləşir və Cənub-Şərqi Avropanı Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi ticarət mərkəzləri ilə birləşdirirdi.

VII əsrin 40-cı illərində həm Dağıstan, həm də Qafqaz Albaniyasının ərazisi müsəlman ərəb qoşunlarının dağıdıcı yürüşlərinə məruz qalır. 644-cü ildə Dərbəndi ələ keçirən ərəblər Bələncər istiqamətinə doğru irəliləməyə başlayırlar, bir neçə il sonra isə ərəb mənbələrində Ar-Ran adlandırılan Qafqaz Albaniyasının şəhərləri, Bərdə, Beyləqan, Şakaşen, Uti və digər ərazilər işğal olunur. VIII əsrin əvvəllərində Qafqaz Albaniyasında yerli hakimiyyətə son qoyan ərəblər Qafqazın dağlıq ərazilərinə üz tuturlar. VIII əsrin ortalarına qədər davam edən dağıdıcı ərəb-xəzər müharibələri sonunda Xəzər xaqanı ordusunun darmadağın edilməsi, Bələncərin ələ keçirilməsi ilə nəticələnirdi. Döyüşdə məğlub olan Xəzər xaqanı şimala doğru qaçaraq İdil çayı mənsəbində özünə yeni paytaxt salmalı oldu. Bu müharibələr zamanı Səməndər şəhəri də dağıdıldı, Dağıstanın yerli əhalisi xərəcə verməyə məcbur edildi. Ərəb-xəzər müharibələri Dağıstan və Arranın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Nə qədər ki, Xəzər xaqanlığı güclü idi və ərəblərin hücumlarının qarşısını ala bilirdi, yerli xalqlar ərəb-xəzər qarşıdurmasında Xəzər xaqanı ordusunun təmin edilməsinə cəlb edilə bilirdi. Lakin hərbi üstünlük ərəblərin tərəfinə keçdikcə, ərəb ordusu ayrı-ayrı xalqlara qarşı hərbi yürüşlər təşkil etməyə başlayır, bu isə Dağıstan ərazisində artıq Xəzər xaqanlığına tabe olmayan bir sıra müstəqil siyasi qurumların, Lakz, Tabasaran, Sərir, Qaytaq, Kumik və s. kimi kiçik "şahlıqlar"ın yaranmasına səbəb oldu.

VIII əsrdə Dağıstan ərazisinin cənubunda mövcud olan şahlıqlardan biri Maskut şahlığı idi. IX əsrin ortalarına qədər mövcud olmuş Maskut şahlığı sonralar Dərbənd əmirliyi və Şirvanın tərkibinə daxil edilir. Maskutun şimalında sonralar müstəqil əmirliyə çevriləcək Dərbənd yerləşirdi. Həm Cənubi Dağıstan, həm də Dərbəndin özü Sasani və ərəb işğalları dövründə müxtəlif tayfa və xalqların güclü axınına məruz qalmış, işğalçı dövrlərdə ərəzlərə kütləvi şəkildə iran və ərəbdilli tayfalar köçürmüşdülər. Nəticədə Cənubi Dağıstan əhalisinin etnik strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Dərbəndin şimal-qərbində yerləşən Tabasaran, Samur çayı vadisindəki Lakz, Dərbəndin şimalındakı Qaytaq, Dağıstanın dağlıq ərazisindəki "Sahib əs-sərir" adı ilə tanınan Sərir etnik rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi. IX əsrin ortalarına doğru bütün Dağıstan və Arran ərazisində xəzər və ərəb hökmranlığının nəzərəcarpacaq dərəcədə zəifləməsi və siyasi müstəqilliyə

meyillilik müşahidə olunur. X əsrin sonlarına doğru Svyatoslavın qoşunlarının Xəzər xaqanlığını darmadağın etməsi ilə bu regionda Xəzər hökmranlığına son qoyulur, bu dövrdən başlayaraq rusların Şimali Qafqaz xalqları ilə təması başlayır, XI əsrin əvvəllərində isə onlar yerli Qafqaz xalqları, sərir və alanlarla birləşərək Şirvan üzərinə bir neçə uğursuz yürüş təşkil edirlər.

XI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Dağıstan və Şirvan ərazisinə yeni türk tayfalarının, qıpçaqların və səlcuqların yürüşləri başlayır. Gürcü təsviri mənbələrdə bu dövrdən bəhs edərək Dağıstanın dənizsahili ərazisində "Dərbənd qıpçaqları"ndan söz açırlar. "Daşti-Qıpçaq" qıpçaqların Şimali Qafqaz mülklərinin özəyini təşkil edirdi [3, s.115-116]. Bu dövrdə Dağıstanla Şirvan arasında münasibətlər daha da yaxınlaşır. X əsrdə ərəb xilafətinin zəifləməsindən sonra güclənən Şirvanın Məzyədilər sülaləsi Dərbənd və ləzgilərin yaşadığı ərazilərin əksəriyyətini nəzarət altına ala bilirdi. V.Minorski yazır ki, Səlcuq işğallarından bir qədər əvvəl Şirvanla Arran arasında Dərbənd uğrunda başlanan müharibələr şəhərin ətraf ərazilərindəki tikililərin tamamilə dağıdılması ilə nəticələnmişdi [11, s. 89]. Bu isə Səlcuq sərkərdələrinin işini yüngülləşdirmiş, XI əsrin 60-cı illərində onlar Dərbəndi işğal edərək Şirvanın müstəqilliyinə son qoymuşdular. Səlcuq işğalları Dağıstan və Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Şirvan və Arran əhalisinin işğalçılara qarşı birgə mübarizəsinə səbəb olmuşdu. XI əsr gürcü salnaməçisi Leonti Mroveli bu hadisələri təsvir edərək diqqəti Qafqaz xalqlarının qardaşlıq ideyasına yönəldir [7, s.96-107]. Siyasi sahədə münasibətlərin keyfiyyətindən asılı olmayaraq regionda iqtisadi-ticarət münasibətlər daima inkişaf edirdi. Bu dövrdə Şimali Qafqazın iki ticarət mərkəzindən biri həm quru, həm də dəniz yolları ilə ticarətin yüksək inkişaf etdiyi Dərbənd şəhəri idi. Dərbənd həm də məşhur sənətkarların, toxucu, dulusçu, ipəkçi, dəmir qablar, müxtəlif növ silahlar istehsal edən ustaların şəhəri idi. Orta əsr müəlliflərinin verdiyi məlumata görə hər il Xəzərin cənub sahilləri ilə Volqa deltası arasında 400-ə yaxın gəmi üzürdü, bu gəmilərdə Bakı, Dərbənd, Xarəzm və digər şəhərlərdən olan tacirlər öz mallarını daşıyırdılar [5, s.259]. Bizans, Gürcüstan və Rus dövləti ilə ticari əlaqələr X-XI əsrlərdə Şimali Qafqaz və həmçinin Dağıstanda xristianlığın yayılması üçün əlverişli mühit yaradırdı. Lakin artıq bu zaman tədqiq olunan regionda ərəb işğalları və hökmranlığının izləri dini faktorla özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başlayır. İslam təcridən bu ərazilərdə möhkəmlənir. Əgər türkdilli tayfalar Cənubi Qafqaz və Qafqaz Albaniyasına Şimali Qafqaz və Dağıstandan yol açırdısa, dini gərtlərdə baş verən dəyişikliklər, xüsusilə də xristianlıq və İslam cənubdan şimala doğru irəliləyirdi. Dağıstanda İslam dininin yayılmasında ərəblər və müxtəlif ölkələrdən gəlmiş din xadimləri ilə yanaşı Ərəb xilafətinin köçürmə siyasəti nəticəsində Dərbənddə məskunlaşmış ərəblər də fəal iştirak edirdi. Son-

rakı dövrlərdə, xüsusilə də XI-XII əsrlərdə, Dağıstanda İslamın möhkəmləndirilməsində Şirvan və Gilan müstəsna rol oynamışdır. VIII əsrdən ərəb işğalları və gəlmə ərəblərlə Şimali Qafqaza yol açmış ərəb dili bir neçə əsrdən sonra Dağıstanda elm və mədəniyyət dilinə çevrilir. İslam dini və müsəlman mədəniyyəti Dağıstan, Şirvan və Arranı birləşdirən mühüm sosial-mədəni faktora çevrilir. Qafqaz Yaxın Şərqi bir çox ölkələri, xüsusilə də İrənanı sən mədəni əlaqələr yaradır. XI-XII əsrlərdə Qafqazın hər iki tərəfində Quranı, müsəlman şəriət qanunlarını, tarixi, coğrafiyanı, astronomiya, məntiq, tibbi və s. elmləri tədris edən dini mədrəsələr fəaliyyət göstərməyə başlayır.

XI əsrdən başlayaraq Qafqaz davamlı olaraq türkdilli tayfa və dövlətlərin hücum və istilalarına məruz qalır. Əvvəl səlcuqlar, sonra isə monqol və Teymuri işğalları bu ərazilərdə yerli dövlətçilik ənənələrinə ağır zərbə vurur. Monqol işğalları regionun sosial-iqtisadi təməlini kökündən sarsıdır, bir çox şəhərləri xarabalıqlara çevirir. Səlcuq, monqol, qıpçaq, Teymuri işğalları Qafqaz əhalisinin etnik strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Türk mənşəli xalqlar, qıpçaq-oğuz dili, türk mədəniyyəti Qafqazın hər iki tərəfində hakim elementə çevrildi, Şimali Qafqazın qafqaz və irandilli xalqlarının yerdəyişməsi, assimilyasiyası prosesi sürətləndi. XIII əsrin ikinci yarısından Qızıl Ordu ilə Elxani dövləti arasında mübahisəli ərazilər üzrə gedən müharibələr Dərbənd və Şirvanı bir neçə dağıdıcı yürüşlərlə müşayiət olunur. Şirvanı ələ keçirməyə müvəffəq olmayan Qızıl Ordular Dərbənddə möhkəmlənə bilirlər. Bu yürüşlərdə Dağıstanın dağətəyi əraziləri Qızıl Ordu qoşunları üçün plasdarm rolunu oynayırdı. Monqol və Teymurilər dağıdıcı yürüşləri Dağıstan və Şirvan əhalisinin iradəsini sındırmır, onların daha da yaxınlaşmasına, yadelli düşmənlərə qarşı birgə mübarizədə qüvvələri birləşdirərək, azadlıqlarını, mədəni dəyərlərini qorumağa sövq edir. Dağıstan, Şirvan və Arranın əhalisi qüvvələrini təkcə monqol və Teymuri işğalçılarına qarşı deyil, monqollar tərəfindən məğlub edildikdən sonra Cənubi Qafqaz ərazisinə soxulmuş qıpçaqlara qarşı da birləşdirməli olmuşdular. Yadelli işğalçılara qarşı mübarizə düzənlik ərazidə yaşayın oturaq əhalinin dağlara çəkilməsinə və bu səbəbdən də dağ keçidlərinin əhəmiyyətini artmasına səbəb olmuşdu. Ən ağır siyasi vəziyyətdə belə səngiməyən iqtisadi-ticarəti əlaqələr həmin dövrdə tarixən sən əməkdaşlıqda olan Dağıstanla Şirvanı birləşdirən dağ keçidləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Şirvandan olan hüquqşünas Yusif ibn Məhəmmədin XIII əsr ərəb tarixçisi Zəkəriyyə əl-Qəzviniyə Dağıstan kəndləri haqqında ətraflı məlumat verməsi, bu kəndlərlə Gəncəni birləşdirən marşrutu təsvir etməsi, həmçinin arxeoloji qazıntılar zamanı həmin yol üzərində çoxlu sayda karvansaray qalıqlarının aşkar edilməsi Dərbənd-Şamaxı ticarət yolunun nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini sübuta yetirən faktlardan biridir [6, s.183]. XV əsr müəlliflərindən olan Xi-

nəliqli Mahmud Qaytaq hökmdarı Sultan Məhəmməd xanın nəslinə həsr edilmiş əsərində Şirvan-Dağıstan münasibətlərindən bəhs edərək Teymurun dövründə I İbrahim Dərbəndinin uzaqgörən siyasəti nəticəsində bu ərazilərin müstəqilliyinin necə qoruduğunu, şimal qonşuları ilə dostluq münasibətlərini necə möhkəmləndirdiyini qeyd edir [1, s.1074-1077].

XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində Qızıl Ordunun zəifləməsi, əksinə Hülakilərin güclənməsi bu ərazilərdə siyasi stabilliyə imkan yaradır. Yerli hakimlər təsərrüfat həyatının canlanması üçün diplomatik yollarla dinclik və əmin-amanlığı təmin etməyə çalışırdılar. XIII-XIV əsrlərdə Dağıstanın bir sıra vilayətlərinin, Kaytaxın, Kumuxun hakimləri Şirvanşahlarla qohumluq əlaqəsi hesabına sosial-iqtisadi bağları möhkəmləndirirdilər. Dağıstan hakimləri qohumluq əlaqələrindən yararlanaraq Şirvanda böyük müstəqilliyə sahibinə çevrilirdilər [2, s. 1074]. XIII əsrin əvvəllərindən müstəqil əmirliyə çevrilmiş Dərbənd Cənubi Qafqazın ən güdrəli dövlətlərindən olan Şirvanın tərkibinə qatılır. XIV əsrin sonlarından Şirvan Dərbəndlilər sülaləsi tərəfindən idarə olunmağa başlayır, Dərbənd isə bu dövlətin mərkəzlərindən birinə çevrilir. I İbrahim dövründə möhkəmlənən Dağıstan-Şirvan əlaqələri Fərrux Yasərin dövründə qohumluq əlaqələri hesabına daha da güclənir. Qısa stabillik dövründə Azərbaycan və Dağıstanda iqtisadi-təsərrüfat həyatının dirçəlişi ticari əlaqələrin də inkişafına səbəb olur. Həmin dövrdə Yaxın Şərqlə Cənub-Şərqi Avropa arasında ticarət əlaqələri əsasən Qafqazın iki şəhəri, Bakı və Dərbənd vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu iki şəhər Şirvan ticarətinin də əsas tranzit məntəqəsi idi.

Sosial-siyasi yaxınlıq dini, mədəni-elmi sahəyə də təsirli ötürmüşür. Qızıl Ordu, Hülaki və Teymuri işğalları nəticəsində Dağıstanda İslamın mövqeyi daha da möhkəmlənir. XV əsrdən başlayaraq İslam sürətlə Şimali Qafqazdan Mərkəzi Qafqaza yayılmağa başladı. Dağıstan və Ən Qafqazın ətklərində, şəhər mərkəzlərində məscidlər, minarələr tikilir. O dövr salnamələrinin birində XIV əsrin ikinci yarısında Bakılı memar Tacəddinin Dərbəndin Cümə məscidini bərpa etməsi haqqında məlumat verilir [13, s.96, s.103]. İnşə edilən memarlıq abidələrində, xüsusilə də məscid və karvansarayların, ibadət evlərinin tikilişində ümumi bir xətt, şirvan-abşeron üslubu izlənilir ki, bu da mülkü, dini və müdafiə məqsədli binaların inşası zamanı çoxəsrlik təcrübə mübadiləsindən xəbər verirdi. Orta əsr Azərbaycan və Dağıstan memarlığı arasında oxşar üslubun mövcudluğunu silindiri formalı qalalar, istehkamlar (Abşeron və Dağıstan qalaları), divanxanalar (Şirvanşahlar kompleksi və Dərbənd darvazası yaxınlığındakı Ortaqapı), minarələr də sübut edir. Mədəni əlaqələr elm və ədəbiyyat sahəsində də izlənilir. XIV-XV əsr Azərbaycan ruhanilərinin, salnaməçilərinin əsərləri Dağıstanda geniş

yayıldı. Bunların içərisində müsəlman hüququ üzrə möhtəşəm əsərlərdən sayılan "Əl-Ənvəri" və "Şərh-əl-hicaz"ı göstərmək olar.

XV əsrdə Şirvan və Dağıstan hakimləri Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilərə qarşı mübarizədə qüvvələrini birləşdirməli oldular. Qaraqoyunlular uzun müddət narahatlıq yarada bilməsələr də Ağqoyunlular və sufi ordeninin başçıları olan qohumları Səfəvilərə qarşı müqavimət göstərmək o qədər də asan olmamışdı. Səfəvi başçıları Şeyx Cüneyd və oğlu Heydər Şirvan torpaqlarından keçərək Dağıstana dağıdıcı yürüşlərinin "kafirələrə qarşı müharibə", "din uğrunda mübarizə", "müqəddəs müharibə" şüarı altında aparılması vəziyyəti daha da gərginləşdirir, Şimali Qafqazın nəinki qeyri-müsəlman əhalisinin, eyni zamanda müsəlman Sünnilərin maraqlarına ciddi ziyan vururdu. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər həm Şirvanşahları, həm də Ağqoyunluları məğlubiyyətə uğradaraq Qızılbaş Səfəvi dövlətinin əsasını qoydular. Şiəliyi dövlət dini elan edən Səfəvilər uzun müddət Şirvan və Dağıstanla qarşı-qarşıya gəlməli oldular. Bu dövrdən başlayaraq qonşu xalqlar arasında münasibətlərdə dini faktor mühüm amilə çevrilir. Bir tərəfdən İslamın daxilində məzhəb savaşı, digər tərəfdən isə Xristianlıqla İslam arasında rəqabət güclənir.

Beləliklə, orta əsrlərin erkən dövründən klassik feodalizmə keçid mərhələsində Dağıstan-Şirvan münasibətlərinin təhlili Qafqazda baş vermiş siyasi proseslərin ictimai-mədəni həyata, xalqlar arasında münasibətlərə necə təsir etdiyini izləmək imkanı verir. Müasir dövrümüzdən fərqli olaraq orta əsrlərdə siyasi qarşıdurmalar, müharibə və münaqişələr iqtisadi-mədəni əlaqələrin səviyyəsinə o qədər də ciddi təsir etmirdi. Bunun əsas səbəblərindən biri regionun müxtəlif bölgələrinin təsərrüfat üzrə ixtisaslaşması və iqtisadi asılılıq idisə, ikinci əsas səbəbi maldar təsərrüfatlarının fəslə yerdəyişməsi ilə bağlı idi. İqtisadi amillər orta əsrlərdə xalqların yaxınlaşmasına təsir göstərən önəmli faktor idi.

Ədəbiyyat

1. АКАК, 1868. Тифлис, Главное Управление Наместника Кавказского, с. 2.
2. АКАК. Кайтахские рукописи, №1-2. Тифлис, Главное Управление Наместника Кавказского, 1868, с.2.
3. Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа, по данным грузинских летописей XI-XIV вв. О происхождении балкарцев и карачаевцев. Нальчик. 1960.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları. 2007. Bakı, Azərneşr, 2006.
5. İbn İsfəndiyar. Tarixi-Təbəristan. Tehran: A.Ekbal, 1940.
6. История народов Северного Кавказа. С древнейших времен до конца XVIII века. Москва, Наука, 1988.

7. Кекелидзе К. Идея братства закавказских народов по генеалогической схеме грузинского историка XI в. Леонти Мровели. Этюды по истории древнегрузинской литературы. Тбилиси, Наука, 1955.

8. Клавдий Птолемей. География. Вопросы древнего мира. 1942, №2.

9. Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Страбон. География. XI. 2.11. СПб., Императорская Академия Наук, 1890..

10. Мəmmədova Ş. Məmmədli Ş. Qafqaz xalqları tarixinin mənbəşünaslığı. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2017..

11. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X—XI вв. М.: Восточная литература, 1963.

12. Пингулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.; Л.: Академия Наук, 1941.

13. Сборник сведений о Кавказских горах, т.5, Тифлис, Главное Управление Наместника Кавказского, 1871.

14. Вопросы древней истории. 1949, №2, Плиний Старший. Естественная история.